

WYSTAWA Z CYKLU:

Bliskie spotkania z...

PRZESZŁOŚĆ ZAKŁĘTA W KAMIENIU

30 CZERWCA — 30 SIERPNI 2010
MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W POZNANIU

POZnań*
*Miasto know-how

Sztuka naskalna

Don Marcelino Sanz de sautuola (1831-1888).

Sztuka naskalna (ang. rock-art) występuje na każdym kontynencie zamieszkanym przez ludzi. W różnych okresach historii, niemal wszędzie tam, gdzie znajdowały się skały, człowiek wykorzystywał je do wyrażania swych myśli. Świat nauki zainteresował się tą formą ludzkiej działalności dopiero po odkryciu paleolitycznych malowideł w Hiszpanii i Francji, co miało miejsce w roku 1879. Odkrywcą był Don Marcelino Sanz de Sautuola, a malowidła znajdowały się w jaskini Altamira.

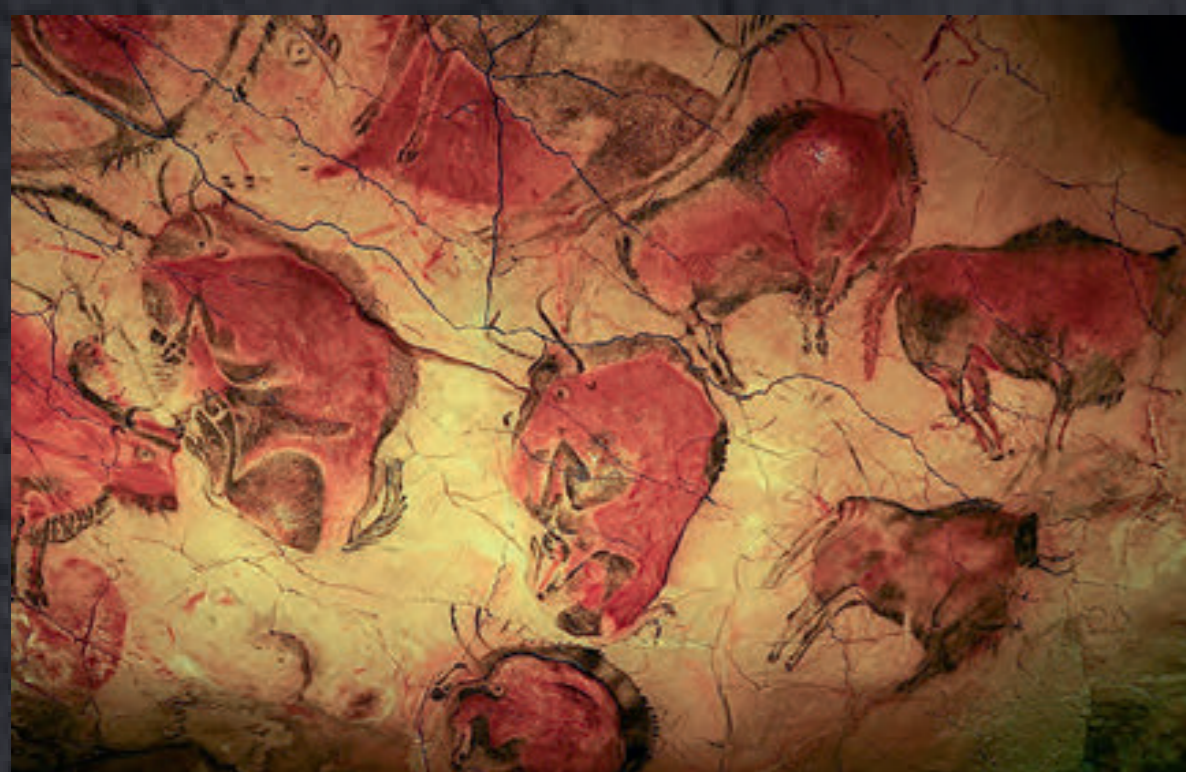
Sztuka naskalna ma pradawny rodowód, a w wielu miejscach na świecie kontynuowana jest do dziś. Obecna jest w formie malowideł oraz petroglifów (rytów naskalnych), które ze względu na swoją trwałość najczęściej są przedmiotem badań. Tematyka przedstawień jest niezwykle różnorodna, możemy jednak znaleźć motywy, które w niemal identycznej formie pojawiały się na przestrzeni wieków w różnych częściach świata, jak choćby swastyka, krzyż czy odciski stóp i dłoni.

Aborygeńska sztuka naskalna. Anbangbang,, Australia.

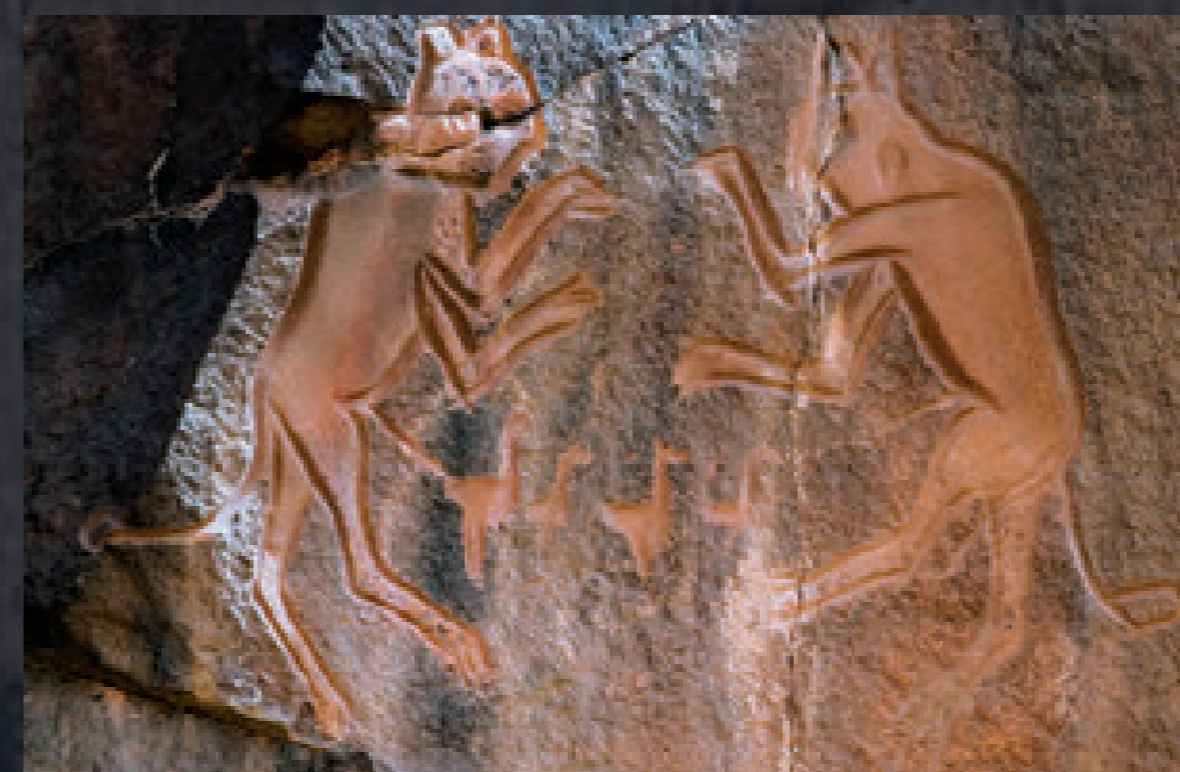
Odciski dłoni w Jaskini Rąk. Cuevas los Manos, Argentyna.

Przedstawienia bizonów. Altamira, Hiszpania.

Ryte przedstawienia żyraf naturalnej wielkości. Dabous, Niger.

Petroglify z Mesak Settafet. Libia.

Odcisk dłoni przypisywany Majom. Belize

Jak powstawała sztuka naskalna?

Malowidła, z natury mniej trwałe, gdyż bardziej narażone na wietrzenie, wykonywano używając barwników powstałych z naturalnych składników. Różniły się one w poszczególnych częściach świata, chociażby ze względu na warunki klimatyczne, w których przyszło je wytwarzać ludziom, niemniej zdarzały się wśród nich bardziej uniwersalne jak ochra (czerwień) lub węgiel drzewny (czern).

Petroglify wykonywano na różne sposoby. W zależności od twardości skały i używanego narzędzia mogły być wryte (engraved, incised) lub wykute (pecked, hammered). Figury mogą posiadać tylko kontury, lecz mogą również być wypełnione przy użyciu różnych technik, np. poprzez uderzanie, kucie (hammering) lub gładzenie (smoothing).

W czasach historycznych do rycia przedstawień używano często metalowych narzędzi, w prahistorii zaś był to przede wszystkim kamień. Sztuka naskalna powstawała zarówno na wertykalnych powierzchniach skał, jak i horyzontalnych. Jednym z elementów kompozycyjnych, na który badacze zwrócili uwagę stosunkowo niedawno, mogła być powierzchnia skały (wraz z jej wszelkimi nierównościami, szczelinami i kolorem), jak i sama skała (np. poprzez swój kształt).

Malowidło przedstawiające ludzi i bydło krótkorogie. Gebel Uweinat, Egipt.

Malowidło, do którego użyto węgla drzewnego. Lascaux, Francja.

Wykute przedstawienia zwierząt. Jedno wypełnione, drugie posiada jedynie kontury. Gamamiya, Sudan.

Umieszczenie krowy zostało zaznaczone za pomocą serii uderzeń. IV katarakta, Sudan. Fot. A. Rozwadowski.

Ryte linie. IV katarakta, Sudan. Fot. A. Rozwadowski.

Wryte motywy „abstrakcyjne” oraz stopy i ręce. Oaza Dachla, Egipt. Fot. E. Kuciewicz.

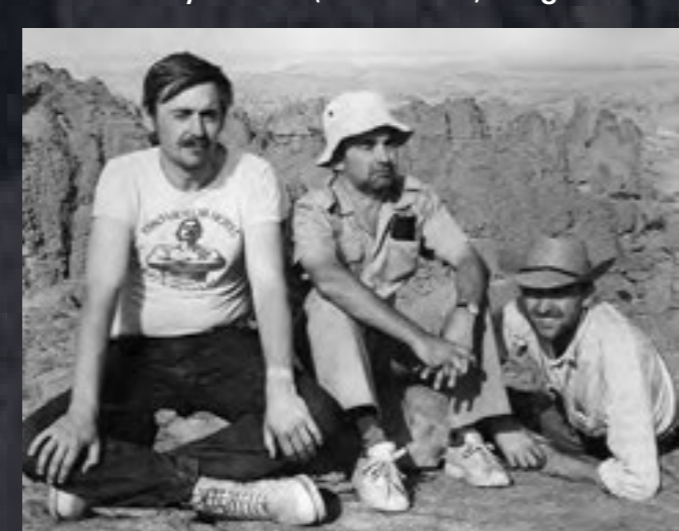

Malowidła w Tassili-n-Ajjer. Algieria. Fot. L. Krzyżaniak.

Starannie wykonane petroglify, w pełnym reliefie. Zwierzęta oraz Lady of the Oasis. Oaza Dachla, Egipt. Fot. E. Kuciewicz.

Prof. L. Krzyżaniak (w środku). Algieria.

Historia polskich badań nad sztuką naskalną w Afryce

Badania nad tą problematyką rozpoczęły się w latach 80. za sprawą prof. Lecha Krzyżaniaka. W 1980 r. brał on udział w misji o charakterze rozpoznawczym na płaskowyżu Tassili-n-Ajjer, gdzie znajdują się jedne z najstarszych stanowisk ze sztuką naskalną na Saharze. Badania kontynuowano następnego roku, jednak sytuacja polityczna zmusiła Muzeum Archeologiczne w Poznaniu do ich zaprzestania.

Prof. Krzyżaniak rozpoczął następnie badania nad sztuką naskalną Oazy Dachla w Egipcie, gdzie od 1986 r. pracował przez wiele sezonów, a po jego śmierci badania kontynuuje prof. M. Kobusiewicz. Przedmiotem studiów na tym obszarze są przede wszystkim petroglify, których autorstwo przypisuje się ludności o kulturze łowieckiej. Jest to także rejon bogaty w inskrypcje i przedstawienia naskalne z czasów dynastycznego Egiptu.

Bloki kamienne z petroglifami, które znajdują się na niniejszej wystawie, pochodzą z rejonu IV katarakty na Nilu w Sudanie. Kompleksowe stanowiska ze sztuką naskalną zostały zarejestrowane przez misję MAP prowadzoną przez dr. M. Chłodnickiego. Prace te były częścią szerokich badań ratowniczych na obszarach zagrożonych zalaniem po spiętrzeniu wód Nilu w wyniku budowy tamy na wyspie Marawi. Stanowiska w Gamamiya, Keheili, czy Gebel Gurgurib, zawierają setki paneli ze sztuką naskalną, którą w dużej części przypisywać należy pradziejowym pasterzom.

Od początku lat 80. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu prowadzi więc w Afryce badania nad sztuką naskalną, a szczególnym owocem tych prac jest posiadanie w swych zbiorach gładów kamiennych z petroglifami, co czyni je jednym z trzech muzeów w Europie, do których należą tego typu zabytki (pozostałymi są Muzeum Archeologiczne w Gdańsku oraz British Museum).

Malowidła w Tassili-n-Ajjer. Algieria. Fot. L. Krzyżaniak.

Krajobraz Oazy Dachla daleki od stereotypowej oazy. Egipt. Fot. E. Kuciewicz.

Jak dokumentuje się sztukę naskalną?

Dwie najpowszechniejsze metody rejestrowania sztuki naskalnej, to fotografowanie i przerysowywanie jej. Szczególnie w przypadku petroglifów zdjęcia muszą być wykonywane w odpowiednich warunkach, ponieważ na fotografiach są one często słabo widoczne. Dzieje się tak, gdy rytę są płytkie, mocno spatynowane (pokryte warstwą osadów organicznych i nieorganicznych), bądź zdjęcia wykonuje się przy dużym nasłonecznieniu. Badacze lat 30. i 40., tacy jak H. Winkler, czy J. H. Dunbar, pokrywali kredą przedstawienia naskalne, dzięki czemu wyraźnie kontrastowały z ciemnym zazwyczaj tłem. Obecna metodologia badań nie dopuszcza już takich rozwiązań, które byłyby inwazyjne dla przedmiotu studiów.

Przerysy petroglifów wykonuje się na przezroczystej folii, którą przytwierdza się do skalnego panelu. Dokumentacja rysunkowa robiona jest więc w skali 1:1. Jest to metoda czasochłonna, ale pozwala na dokładne przyjrzenie się badanym rytom naskalnym. Mimo, iż coraz częściej wykorzystuje się różnego rodzaju technologie, jak skanowanie laserowe, a fotografia cyfrowa jest od dawna standardem, ręczne kopiowanie petroglifów nadal jest podstawową metodą dokumentacyjną.

Nietypowym sposobem rejestrowania sztuki naskalnej posłużyła się w 2008 r. misja poznańska. Przy współpracy z prof. K. Rabą z ASP w Poznaniu wykonano silikonowe odciski rytów naskalnych. Uzyskane w ten sposób negatywy można następnie odlać w gipsie i po naniesieniu odpowiedniej kolorystyki dysponuje się kopią rytu, który może służyć zarówno do naukowej analizy, jak i celom wystawienniczym.

Folia przygotowywana do wykonania przerysu. Fot. E. Kuciewicz.

Proces pokrywania petroglifów silikonem. Fot. A. Rozwadowski.

Sztuka naskalna sudanu i górnego egiptu

Przedstawienie łodzi z tańczącą (?) postacią. Wadi Baramiya, Egipt.

Przedstawienie dwóch łodzi i słonia. Wadi Umm Hajalij, Egipt.

Ryty naskalne w Karkur Tahl, Gebel Uweinat.

Malowidła w Karkur Tahl, Gebel Uweinat.

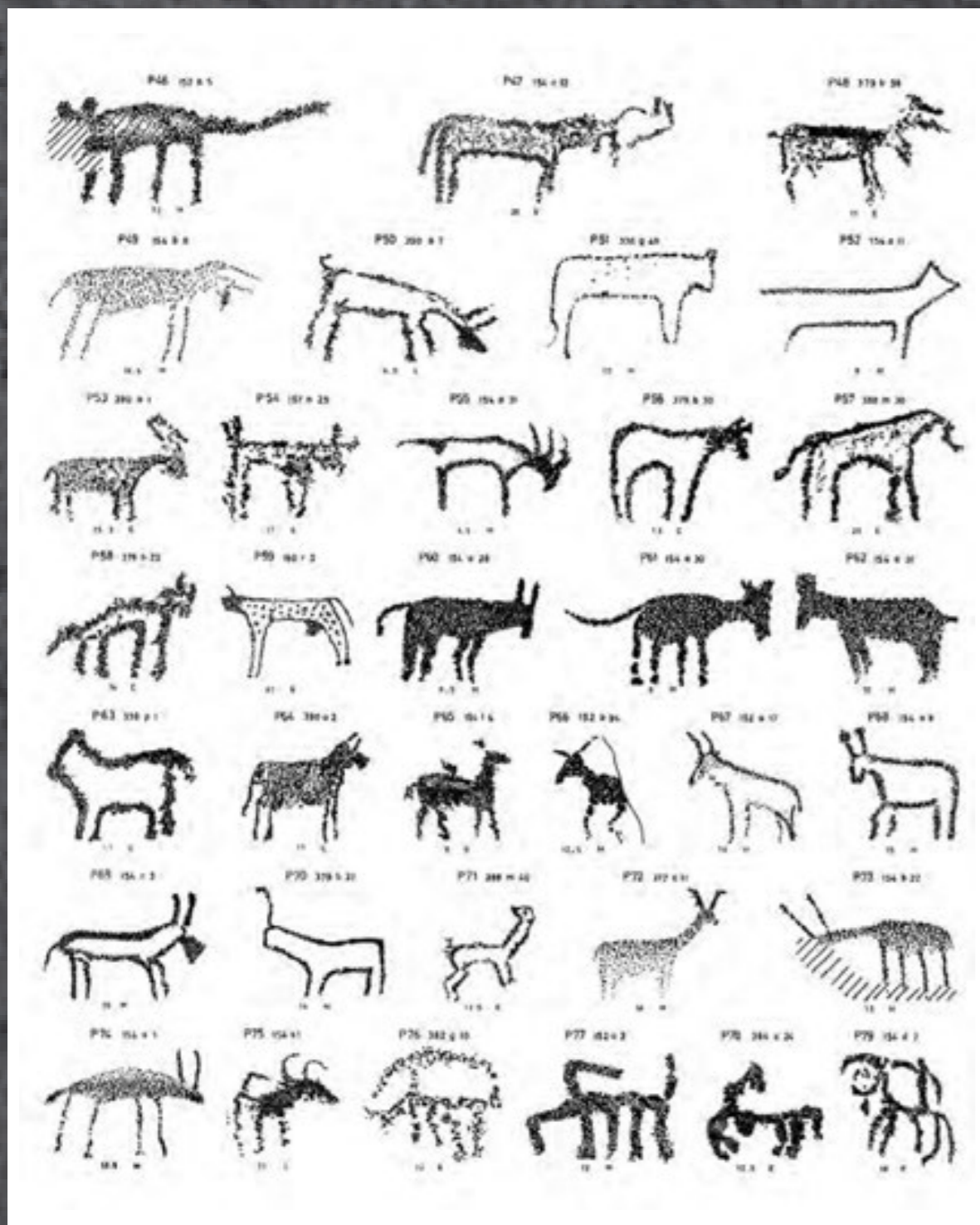
Łódź z wyraźnymi śladami kredy użytej przez H. Winklera 50 lat wcześniej.

Scena przedstawiająca bydło i postaci ludzkie. Gebel Uweinat.

W latach 30. i 40. w rejonie pomiędzy Asuanem a Wadi Halfa badania pod kątem sztuki naskalnej prowadził J. H. Dunbar. Pozostawił po sobie szereg publikacji, z perspektywy czasu niezwykle cennych. Bowiem 30 lat później cała Dolna Nubia znalazła się pod wodą, a wraz z nią sztuka naskalna. Stało się tak w wyniku budowy wielkiej Tamy Asuańskiej i powstania Jeziora Nassera. W ramach badań ratowniczych sztukę naskalną tego rejonu dokumentowały w szczególności dwa zespoły: skandynawski i czesochłowacki. Zarówno misja pod kierownictwem T. Säve-Söderbergha, jak i misja M. Venera i B. Vahali, pozostawiła po sobie wiele cennych publikacji. Mieli świadomość, że jako ostatni widzą dokumentowane przez nich zabytki.

Dzisiaj badania nad sztuką naskalną prowadzone są na szerszą skalę. Na terenie Egiptu regularnie działa wiele misji. Wystarczy wymienić belgijską misję w Qurta i el-Hosh pod kierownictwem D. Huyge, regularne badania w Wadi Hamamat i Baramiya (m.in. F. Lancaster), czy niemiecki zespół pod kierownictwem R. Kupera w Gilf Kebir (Wadi Sura). Inaczej sytuacja wygląda w Sudanie, gdzie prawdziwe zainteresowanie sztuką naskalną związane było dopiero z akcją ratowniczą na IV katarakcie. Ważne badania prowadzono wcześniej w pobliżu Kurgus, gdzie na dużej kwarcowej skale zespół V. Daviesa dokumentował inskrypcje faraonские i neolityczną sztukę naskalną. W większości pozostałych przypadków sztuka naskalna traktowana była jako dodatek, a nie główny przedmiot badań.

Fragment katalogu sporządzonego przez skandynawską misję (niezidentyfikowane zwierzęta).

Paleolityczne przedstawienia w Qurta, Egipt.

Odciski dłoni w Wadi Sura.

Fragment katalogu sporządzonego przez skandynawską misję (łodzie).

Przeszłość zaklęta w kamieniu...

Jaką przeszłość opowiadają nam wryte na skałach rysunki w Dolinie Nilu? Kto je stworzył? Kiedy? Najstarsze, jak dotąd, znalezione petroglify znajdują się w Qurta i datowane są nawet na 16000 lat p.n.e. Są to przede wszystkim przedstawienia dzikiego bydła długorogiego. Zarówno w Egipcie, jak i w Sudanie, znaczną część odnajdywanych petrogliów przypisuje się właśnie ludności o gospodarce łowieckiej. Ich wiek może być bardzo różny, zazwyczaj pomiędzy 10000 a 4000 lat p.n.e. Często są to przedstawienia polowań, schwytych zwierząt, uzbrojonych ludzi, ale też tzw. znaki abstrakcyjne, zgeometryzowane, których forma niewiele nam mówi.

Ze sztuką naskalną łowców bardzo często sąsiaduje późniejsza sztuka pasterska. Zmiana gospodarki, jaka nastąpiła w Dolinie Nilu, poskutkowała zmianą repertuaru przedstawień. Dominującym motywem rytym i malowanym (np. Gebel Uweinat) na skałach stało się bydło. Najpierw bos primigenius, czyli bydło długorogie, później bos brachyceros – jego krótkorogi następca. Innym pasterskim zwierzęciem była koza, łatwiejsza w utrzymaniu odkąd klimat Sahary zaczął się stopniowo osuszać. Pojawia się więc często na skalnych panelach.

Dolina Nilu oraz pustynie ją flankujące pełne są inskrypcji i przedstawień z okresu dynastycznego Egiptu. Również w Nubii Egipcjanie zaznaczyli swą obecność w ten sposób. Warto wspomnieć Gebel Agg w pobliżu Toshka, czy Hagar el-Merwa w pobliżu Kurgus. Zarówno na pustyniach, jak i w Dolinie Nilu, znajduje się wiele przedstawień łodzi. Początki ich wykonywania łączy się z kulturą Nagada z okresu przeddynastycznego, niewątpliwie jednak motyw ten jest kontynuowany jeszcze w czasach późniejszych (także na terenach dzisiejszego Sudanu). W Górnej Nubii odnaleźć możemy petroglify meroickie ze swoim własnym repertuarem ikonograficznym.

W Nubii od V do XV wieku n.e. istniały chrześcijańskie królestwa. Skała nadal pozostawała nośnikiem różnych treści. Krzyże, kościoły, aniołowie, a także inskrypcje (np. modlitwy), to najczęściej pojawiające się na głazach motywy. Na terenie Egiptu pojawia się wtedy arabska sztuka naskalna, w której częstymi przedstawieniami są wielbłądy (z jeźdźcami lub bez). Występują też plemienne znaki tzw. wusum oraz inskrypcje. Po upadku chrześcijańskiego królestwa Makurii w Sudanie również pojawiają się arabskie petroglify.

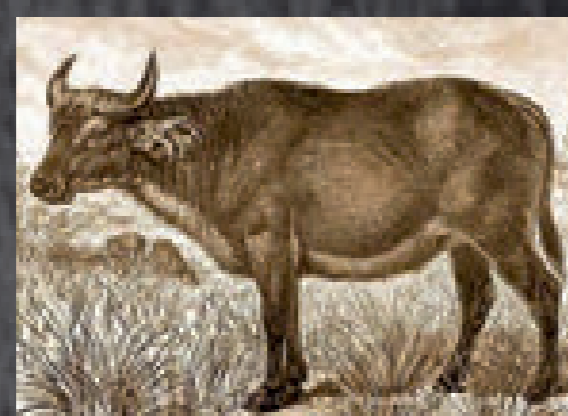
Jak widać, w Afryce Północnej istnieje pewna ciągłość tradycji sztuki naskalnej. Niewątpliwie przedstawienia te są swoistym odbiciem przeszłych rzeczywistości, ale na pewno nie powinno traktować się ich tylko w ten sposób. Jest bowiem więcej niż prawdopodobne, że zawierały one także treści symboliczne, odnosiły się do mitologii i wierzeń. Sztuka naskalna w wielu przypadkach mogła być elementem życia rytualnego i performatywnego, o czym mogą świadczyć np. odnajdywane w Sudanie gongi skalne, często w pobliżu petrogliów. O tym, że przedstawienia naskalne mogły być inspirowane mitologią świadczą nie tylko te pochodzące z czasów dynastycznego Egiptu, ale też znacznie wcześniejsze, jak choćby bezgłowe bestie z Wadi Sura.

Sahara kiedyś i dziś

Pustynie Egiptu i Sudanu są częścią największej na świecie Sahary. Jest to dzisiaj klimat skrajnie suchy, gdzie temperatury potrafią sięgnąć 50°C. Jak jest więc możliwe, że wśród petrogliów tak często odnajdujemy zwierzęta takie, jak żyrafy lub nosorożce? Otóż na przełomie plejstocenu i holocenu na obszarach Sahary zaczęły wytwarzać się warunki środowiskowe zgoła odmienne od dzisiejszych. Roczne opady sięgały nawet 500 mm na m², równiny porośnięte były roślinnością, w której bytowały zwierzęta, jakie dziś występują daleko na południe. Prahistoryczni łowcy żyli więc w zupełnie innym klimacie, niż dzisiejsi mieszkańcy Sahary. Najnowsze badania pokazują, że zmiana klimatu w postaci stopniowego pustynnienia nastąpiła w V tysiącleciu p.n.e. Starożytni Egipcjanie, czy średniowieczni Nubijczycy żyli już w warunkach zbliżonych do dziś panujących.

Bos Primigenius.

Bos Brachyceros.

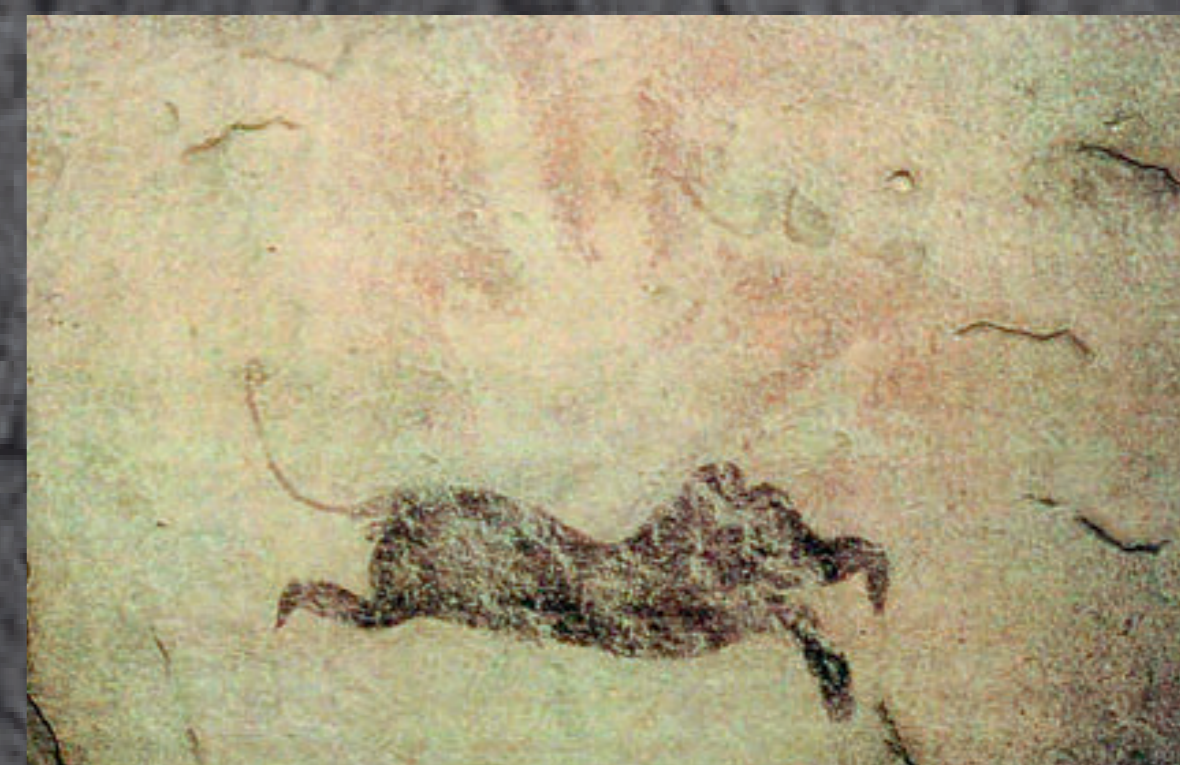
Kapliczka w Gebel Agg.

Ta kraina była niegdyś zielona. Sahara, Libia.

Schematyczne przedstawienie kościola.

Bezgłowa bestia w Wadi Sura.

Czy taki świat widzieli prahistoryczni łowcy na Saharze?

Surowy krajobraz IV katarakty. Fot. A. Rozwadowski.

IV Katarakta na Nilu

Głazy ze sztuką naskalną, które są przedmiotem niniejszej wystawy, pochodzą z obszarów o środowisku nieogószczonym, nawet jak na warunki Sudanu. Jest to obszar zdominowany przez twarde skały granitowe, niesprzyjający rolnictwu. Jednakże liczne stanowiska archeologiczne świadczą, iż w przeszłości ludzie osiedlali się tam dość licznie. Najpowszechniejsze świadectwo takiego stanu rzeczy, to obecność tysięcy grobów z różnych okresów. Krajobraz zdominowany jest przez tumulusy, grobowce w formie nasypu ziemnego z komorą grobową, przypisywane zazwyczaj do okresu postmeroidckiego oraz groby typu box grave, które pochodzą z czasów chrześcijańskiej Nubii. Trudniej o stanowiska osadnicze, wśród których szczególnie wyróżniają się chrześcijańskie i muzułmańskie twierdze.

Liczne stanowiska ze sztuką naskalną dopełniają obrazu IV katarakty, jako rejonu, w którym w przeszłości toczyło się życie. Tym bardziej, że petroglify na tym obszarze można prawdopodobnie przypisać zarówno łowcom, jak i późniejszym pasterzom, a potem mieszkańcom średniowiecza, a także żyjącym tam do dziś muzułmanom. Zanim zdecydowano o budowie tamy w Marawi niewiele wiadano o archeologii rejonu IV katarakty. Kampania ratownicza na tych obszarach spowodowała, że patrzy się teraz na te obszary w zupełnie nowym świetle.

Wioska Hagar el-Beida zalana wodami spiętrzonego Nilu. Fot. P. Polkowski.

Tumulus. Fot. M. Lemiesz.

Grób typu box grave. Shamkhiya. Fot. M. Lemiesz.

Skalny panel pokryty petroglifami. Fot. A. Rozwadowski.

Widok na jedną z wiosek na obszarze polskiej koncesji. Fot. A. Rozwadowski.

Przedstawienia żyraf. Gamamiya. Fot. E. Kuciewicz.

Prawdopodobnie przedstawienie słonia. Fot. E. Kuciewicz.

Petroglify o abstrakcyjnej formie. Fot. E. Kuciewicz.

Petroglify o abstrakcyjnej formie. Fot. E. Kuciewicz.

Przedstawienie krowy z umaszczeniem i wymionami. Fot. A. Rozwadowski.

Przedstawienie krzyża (?). Fot. E. Kuciewicz.

Tzw. Scena Pasterska. Fot. A. Rozwadowski.

Gamamiya i Keheili

Najwięcej stanowisk ze sztuką naskalną w rejonie koncesji MAP zlokalizowano w pobliżu wsi Gamamiya i Keheili. Są to zazwyczaj miejsca odizolowane, skałki, do których dostęp nie zawsze jest łatwy. Petroglify znajdują się zarówno na ścianach skalnych, jak i zdobią pojedyncze głazy. Jakie przedstawienia możemy odnaleźć w tym rejonie?

Wśród najstarszych rytów możemy zaobserwować żyrafy i słonie (?). Na skalnych ścianach występuje też mnóstwo motywów, których forma jest dla nas niezrozumiała. Być może części z tych przedstawień również powinno przypisać się wczesną chronologię. Dominują jednak motywy bydła, zazwyczaj długorogiego. Nie można wykluczyć, że część z nich odnosi się do dzikiego bydła, zakłada się jednak, że zdecydowana większość wykonana została przez ludność pasterską. Wątpliwości tego rodzaju nie istnieją w przypadku przedstawień bydła krótkorogiego. Wyjątkową kompozycją jest tzw. Scena Pasterska z Gamamiya. Możemy na niej zobaczyć ludzi z piórem na głowie, być może uzbrojonych, którzy prowadzą stado i towarzyszące im psy. Na panelu znajdują się jeszcze inne zwierzęta, ale wydają się pochodzić z innych czasów.

W pobliżu Gamamiya znajduje się kolejne ciekawe znalezisko, którym jest płyta kamienna horyzontalnie pokryta petroglifami. Znajdują się na niej przede wszystkim tzw. odciski sandałów – motyw popularny nie tylko w Afryce Północnej, łączony raczej z okresem chrześcijaństwa i zasadą pro ita et reditu. Na kamieniu widoczne są też liczne wgłębienia, również wewnątrz sandałów oraz równoległe, krótkie linie, trudne do zinterpretowania.

Z okresu chrześcijańskiego pochodzą zapewne przedstawienia krzyży, a także petroglify interpretowane jako kościoły. Te ostatnie mają formę dość schematyczną.

Najmłodsze petroglify to wizerunki wielbłądów. Być może mamy do czynienia w niektórych przypadkach z przedstawieniami karawan. Część wielbłądów jest dosiadanych przez ludzi. Wizerunki te często wyróżniają się brakiem patyny, mają więc jaśniejszą barwę niż starsze petroglify. Przedstawienia ludzkie, zarówno chrześcijańskie, jak i muzułmańskie, są raczej schematyczne i bez szczegółów.

Tzw. odciski sandałów. Fot. A. Rozwadowski.

Kościół (?) oraz bydło. Po stopniu spatinowania widać, że wizerunki pochodzą z różnych czasów. Fot. A. Rozwadowski.

Scena przedstawiająca m.in. jeźdźców na wielbłądach. Fot. E. Kuciewicz.

Wielbłąd. Fot. E. Kuciewicz.

Przedstawienia wielbłądów oraz krzyża.

Przedstawienia postaci ludzkich. Fot. A. Rozwadowski.

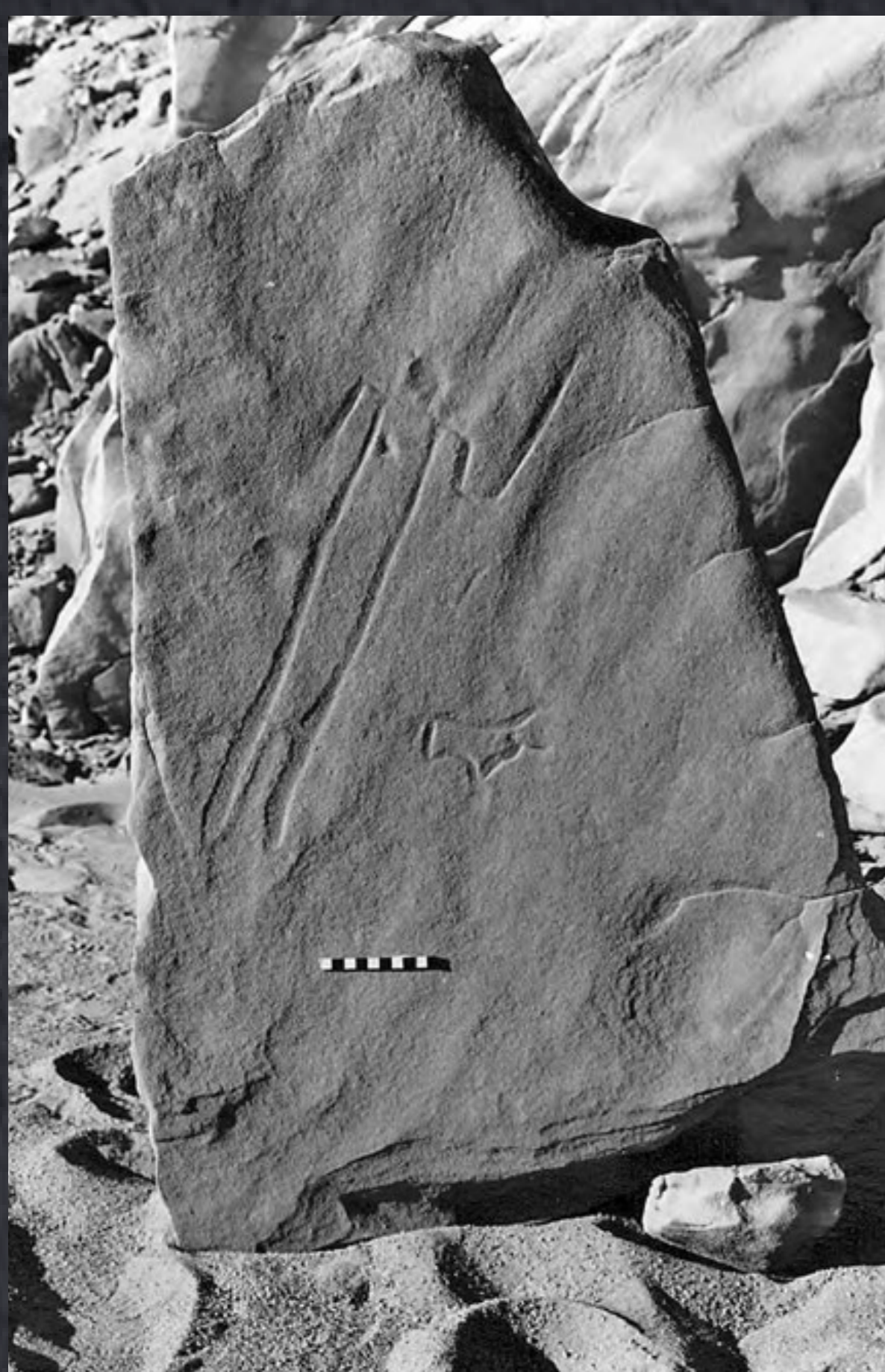
Kamienie ze sztuką naskalną

Głazy, które znajdują się na niniejszej wystawie zostały zebrane na obszarze, któremu groziło zalanie wodą. Nie jest łatwo określić chronologię petroglifów, które się na nich znajdują. Przedstawienie kościoła możemy przypisać do średniowiecza nubijskiego. Przedstawienia bydła pochodzą prawdopodobnie z IV lub III tysiąclecia p.n.e. Ciężko oszacować wiek postaci ludzkiej.

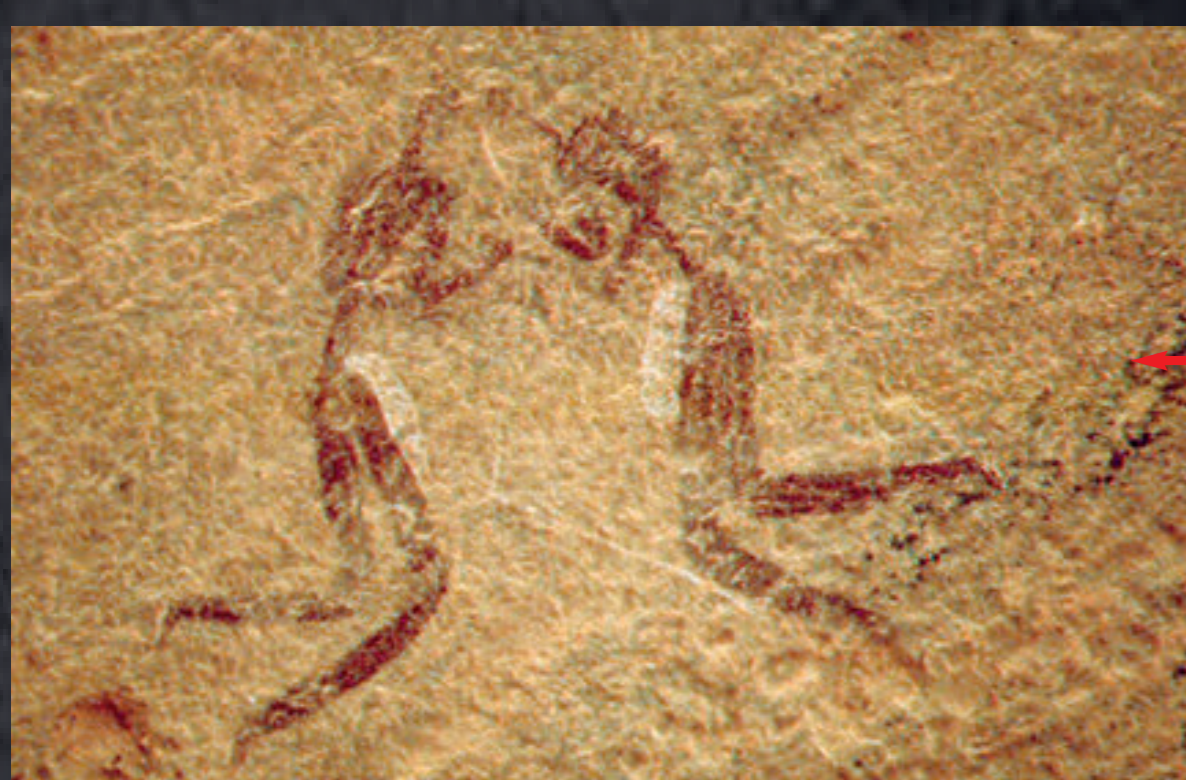
Mapa przedstawiająca wybrane stanowiska ze sztuką naskalną w Dolinie Nilu.

Krajobraz IV katarakty.

Przedstawienie postaci ludzkiej w Dakhla.

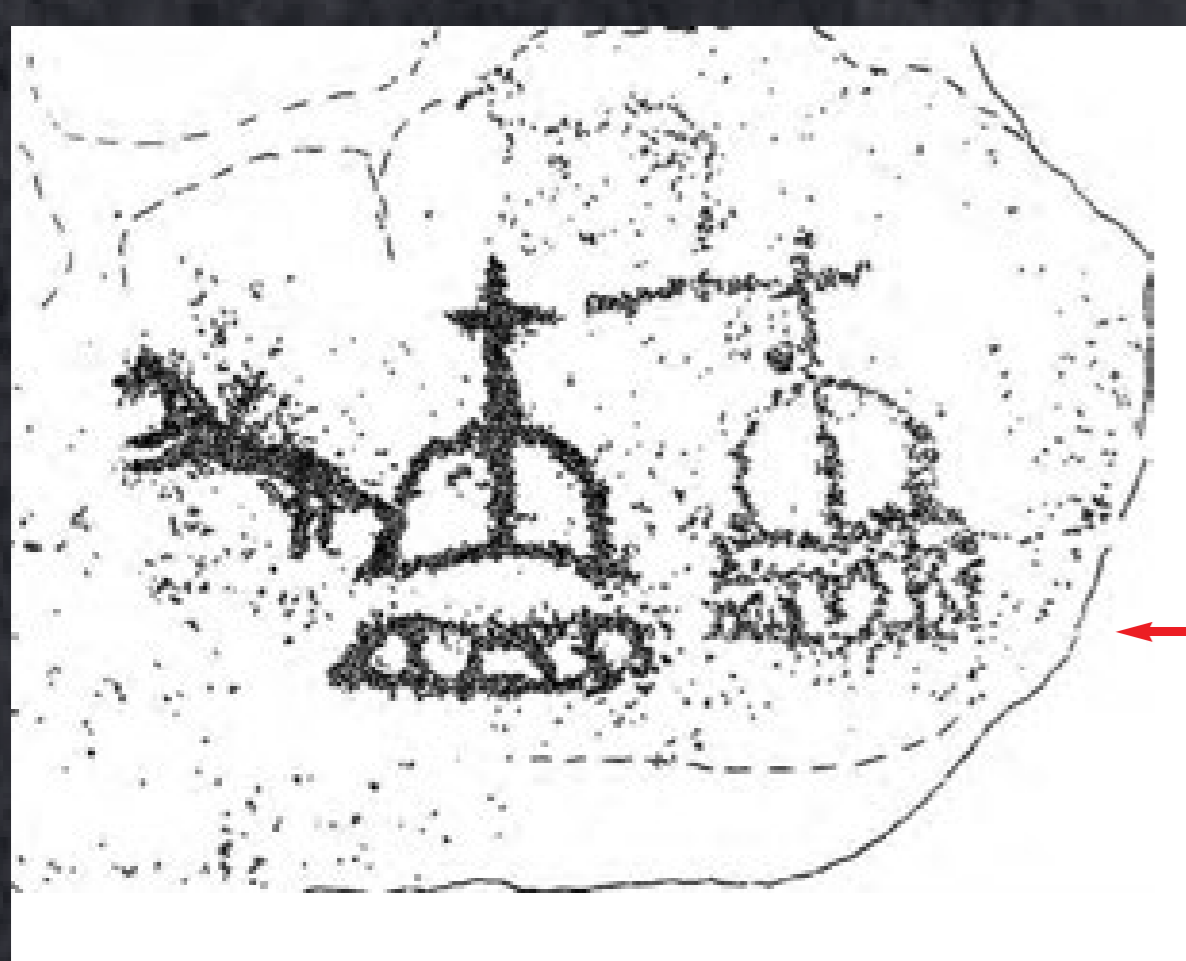
Wizerunki ludzi w Gebel Uweinat odkryte przez belgijską misję prowadzoną przez F. van Noten.

Petroglify w Karkur Tahl, Gebel Uweinat.

Wczesnodynastyczne przedstawienia w Gebel Sheikh Suleiman.

Przedstawienia kościołów z rejonu IV katarakty. Badania SARS, C. Kleinitz.

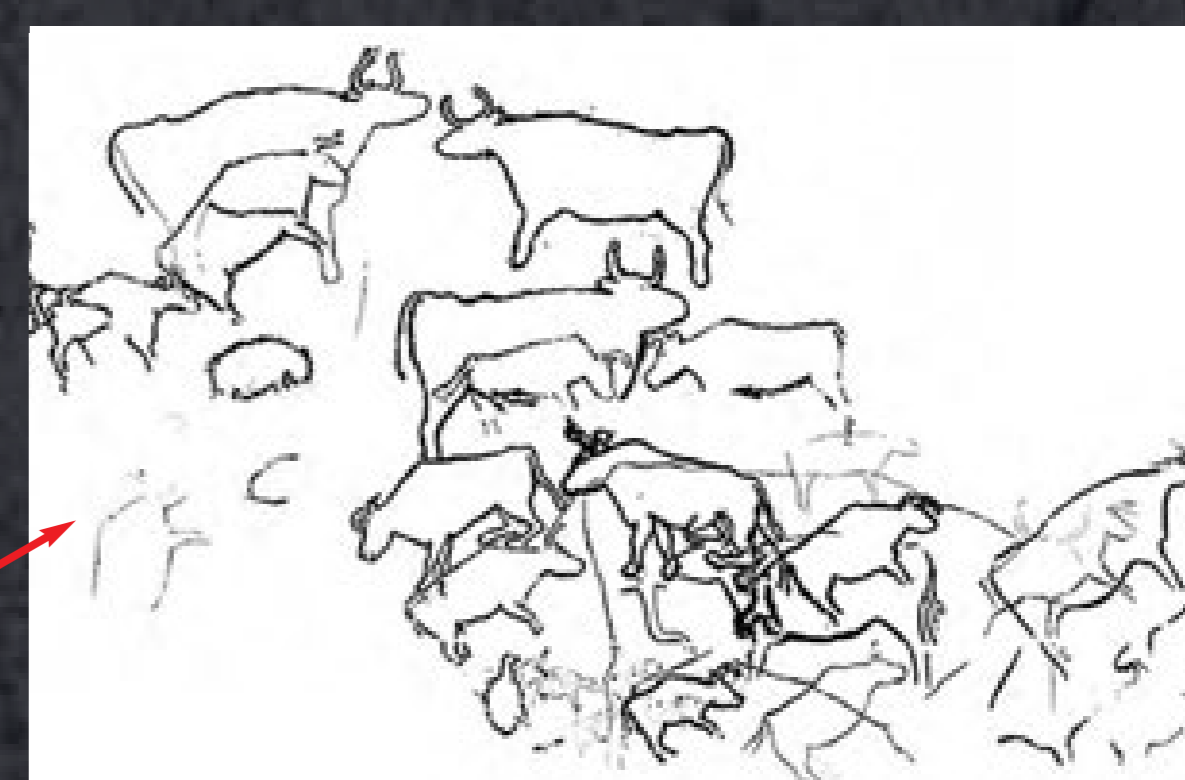
Sir H. Breasted podczas pracy nad inskrypcją Totmesa I w Tumbos, w Dolnej Nubii.

Rysunek autorstwa A. Weigalla znany jako Łódź Klubu Golfowego.

Przedstawienie łodzi w Wadi Hamamat.

Przerys z Qurta, Egipt.

Wybrane petroglify z dolnonubijskiej koncesji czeskosłowackiej. M. Verner.

Wizerunek krowy w Gamamiya. Fot. E. Kuciewicz.